३) कायदेमंडळ

i) लोकसभा - रचना अधिकार व कार्य
ii) राज्यसभा - रचना अधिकार व कार्य
iii) कायदानिर्मितीची प्रक्रीया

I प्रस्तावना-

कायदेमंडळ हे सरकारचे एक महत्वाचे अंग आहे. कायदा तयार करण्यासाठी कायदेमंडळ आस्तित्वास आलेले आहे. भारतामध्ये केंद्रीय कायदेमंडळाला संसद असे म्हण-तात. संसदेला इंग्रजीमध्ये पार्लमेंट (parlement) असे म्हणतात. Parlement हा शब्द parley या शब्दापासून तयार झाला आहे. parley या शब्दाचा अर्थ संभाषण करणे, चर्चा करणे असा होतो. त्यावरुन संभाषण करण्याच्या जागेला parlement किंवा संसद असे म्हणतात. भारताम-ध्ये द्विगृही कायदेमंडळाचा स्विकार केलेला आहे. कलम 79 नुसार भारतीय संघराज्यासाठी एक संसद असेल व त्यात राष्ट्रपती, राज्यसभा व लोकसभा यांचा समावेश होईल. असा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. राष्ट्रपतीला संसदेचा एक घटक समजले जात असले तरी ते संसदेचे सदस्य राहत नाहीत लोकसभा हे प्रथम व कनिष्ठ सभागृह असून जनतेचे प्रतिनिधीत्व करणारे सभागृह आहे. तर राज्यसभा ही द्वितीय सभागृह असून वरिष्ठ सभागृह आहे. राज्यसभेद्वारे घटक-राज्याचे प्रतिनिधीत्व केले जाते.

II राज्यसभा

राज्यसभेची रचना -

1) सदस्यसंख्या -

राज्यसभेची सदस्यसंख्या 250 आहे. ही सदस्यसं-ख्या घटकराज्याची लोकसंख्या व भुप्रदेशावरुन निश्चित केली जाते. महाराष्ट्रातून राज्यसभेवर 19 सदस्य पाठवले जातात.

2) निवड -

राज्यसभेतील 250 पैकी 238 सदस्यांची निवड विधानसभेकडून केली जाते. म्हणजेच जनतेद्वारे अप्रत्यक्षपणे एकल संक्रमण पद्धतीने, गुप्त मतदानाने निवडले जातात. तर 12 सदस्य राष्ट्रपतीद्वारे विज्ञान, कला, साहित्य, सेवा इत्यादी क्षेत्रामधून नियुक्त केले जातात.

3) पात्रता -

1) भारताचा नागरिक असावा।
2) वय 30 वर्ष पूर्ण झालेले असावे
3) तो ज्या घटकराज्याचे प्रतिनिधित्व करणार आहे त्या घटकराज्याच्या मतदान यादीत त्याचे नाव असावे.
4) तो सरकारी नोकरदार नसावा।
5) संसदेने वेळोवेळी केलेल्या अटी पूर्ण केलेल्या असाव्या

DACL

4) कार्यकाळ -

राज्यसभा हे स्थायी / कायमस्वरूपाचे सभागृह आहे. राज्यसभेचे विसर्जन केले जात नाही व सदस्यांचा कार्यकाल मात्र 6 वर्षाचा असतो. दर दोन वर्षांनी 1/3 सदस्य निवृत्त होतात व तेवढेच सदस्य नव्याने निवडले जातात.

5) अधिवेशन -

संसदेच्या दोन्ही सभागृहाचे वर्षातून किमान दोन वेळा अधिवेशन बोलावले पाहिजे. परंतु दोन अधिवेशनामधील कालावधी ~~दोन~~ ~~वर्ष~~ 6 महीन्यापेक्षा जास्त असू नये. परंतु भारतात प्रत्यक्षात संसदेचे तीन अधिवेशन बोलावले जातात.

6) गणसंख्या -

सभागृहाचे कामकाज सुरू करण्यासाठी निश्चित ठरवण्यात आलेल्या संख्येला गणसंख्या किंवा कोरम असे म्हणतात.

राज्यसभा व लोकसभेच्या बैठकीचा कामकाज चालु करण्यासाठी त्या-त्या सभागृहाच्या सदस्य संख्येच्या 1/10 सदस्य कोरम म्हणून निश्चित करण्यात आले आहे.

7) वेतन व भत्ते -

संसदेच्या दोन्ही सभागृहातील सदस्यांना समान वेतन व भत्ते दिली जातात. त्यांचे वेतन ठरवण्याचा अधिकार संसदेलाच् आहे. त्यांना 40,000 ₹ मासिक वेतन व इतर भत्ते दिली जातात. याशिवाय निशुल्क निवास, प्रवास, व इतर सुखसोई प्राप्त होतात.

8) शपथविधी -

संसदेतील दोन्ही सभागृहातील सदस्यांना राष्ट्र-पतीद्वारे शपथ दिली जाते.

9) खासदार फंड -

संसदेच्या दोन्ही सभागृहातील सदस्यांना आपल्या मतदारसंघाच्या विकासासाठी 2 कोटी ₹ खासदार फंड दरवर्षी दिला जातो.

10) पदाधिकारी -

राज्यसभेमध्ये सभापती व उपसभापती असे दोन पदाधिकारी असतात. कलम 89 नुसार भारताचा उप-राष्ट्रपती राज्यसभेचा पदसिद्ध अध्यक्ष असतो, परंतु तो राज्यसभेचा सदस्य नसतो. त्यामुळे त्याला राज्यसभेमध्ये मतदान करता येत नाही. समान मते पडल्यास निर्णायक मत देवू शकतो. त्याचा कार्यकाल 5 वर्षाचा असतो. राज्यस-भेच्या अध्यक्षास म्हणजेच उपराष्ट्रपतीस महाभियोगाद्वारे पदच्युत केले जाते.

राज्यसभेच्या अध्यक्षाच्या अनुपस्थितीत सभागृहाचे कामकाज पाहण्यासाठी राज्यसभेतील सभासद आपल्यामधून एक उपसभापती म्हणून निवड करतात. उपसभापतीचा कार्यकाल 6 वर्षाचा असतो.

11) राज्यसभेच्या सभापतीचे अधिकार व कार्य-

उपराष्ट्रपती हा राज्यसभेचा पदसिद्ध अध्यक्ष असतो. राज्यसभेचा अध्यक्ष या नात्याने त्याला अधिकार व कार्ये पार पाडावे लागतात.

1) राज्यसभेच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान स्विकारणे.
2) सभागृहामध्ये शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे.
3) सभागृहामध्ये विधेयक प्रस्तुत करणे.
4) विधेयकावर चर्चा घडवून आणणे
5) सदस्यांना बोलण्याची परवानगी देणे.
6) विधेयकावर मतदान घेणे
7) बहुमताचा निर्णय जाहीर करणे
8) एखाद्या विधेयकावर समान मते पडल्यास निर्णायक मत देणे.
9) मंजूर झालेल्या कायद्यावर स्वाक्षरी करणे
10) मंजूर झालेले विधेयक लोकसभेकडे किंवा राष्ट्रपतीकडे पाठविणे
11) गोंधळ किंवा गडबड करणाऱ्या सदस्यास अनुशासन करणे.

राज्यसभेचे अधिकार आणि कार्य-

1) कायदेविषयक अधिकार-

धनविधेयक सोडून इतर कोणतेही विधेयक संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात सर्वप्रथम मांडले जाते. अर्थविधेयक मात्र सर्वप्रथम लोकसभेमध्येच मांडले जाते. विधेयकावर राज्यसभा व लोकसभा या दोन्ही सभागृहात मतदान झाल्यानंतर, दोन्ही सभागृहांनी मान्यता दिल्यानंतर ते विधेयक राष्ट्रपतीकडे पाठवले जाते. राष्ट्र-पतीच्या संमतीनंतरच विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर होते.

एखाद्या विधेयकाबाबत लोकसभा व राज्यसभेमध्ये मतभेद निर्माण झाल्यास संयुक्त बैठक बोलावली जाते. संयुक्त बैठकीचे अध्यक्षस्थान लोकसभेच्या सभापतीकडे असते.

परंतु घटनादुरुस्तीच्या विधेयकाबाबत संयुक्त बैठक बोलावली जात नाही.

राज्यसभा व लोकसभेला केंद्रसूची व राज्यसूचीतील व शेषाधिकारावर कायदा करण्याचा तसेच राष्ट्रपतींनी काढलेल्या वटहुकूमांना मान्यता देण्याचा अधिकार आहे.

2) शासनविषयक अधिकार -

राज्यसभा व लोकसभेला कायदेविषयक अधिकाराबरोबर शासनविषयक अधिकार ही देण्यात आले आहेत. त्यामध्ये,

i) कार्यकारी मंडळावर म्हणजेच सरकारवर / मंत्रीमंडळावर नियंत्रण ठेवणे

ii) मंत्र्यांना प्रश्न-उपप्रश्न विचारून लेखी किंवा तोंडी उत्तरे लिहीणे.

iii) मंत्रीमंडळाच्या चुकीच्या निर्णयावर टीका करणे.

iv) सरकारविरुद्ध अविश्वासाचा ठराव, कटोती प्रस्ताव, काम रोको प्रस्ताव मांडणे.

इ. अनेक मार्गांनी कायदेमंडळाद्वारे सरकारवर नियंत्रण ठेवले जाते.

3) अर्थविषयक अधिकार -

आर्थिक बाबतीत राज्यसभेपेक्षा लोकसभेला जास्त अधिकार आहेत. अर्थविधेयक सर्वप्रथम लोकसभेमध्येच मांडले जाते. राज्यसभेला अर्थविधेयक सर्वप्रथम मांडण्याचा अधिकार नाही. लोकसभेने मंजूर केलेल्या अर्थविधेयकावर 14 दिवसाच्या आत विचार करून राज्यसभेला आपला निर्णय कळवावा लागतो. 14 दिवसाच्या आत राज्यसभेने आपला होकार किंवा नकार दिला नसल्यास राज्यसभेचा होकार आहे असे गृहीत धरून ते विधेयक पास केले जाते. अर्थविधेयकाबाबत मतभेद निर्माण झाल्यास संयुक्त बैठक बोलावली जात नाही. अर्थविधेयकावर राज्यसभेला सुचना

करण्याचा अधिकार आहे पण राज्यसभेने केलेल्या सुचना मान्यच केल्या पाहिजे असे लोकसभेवर बंधन नाही.

4) संविधानसंशोधनाचा अधिकार (घटनादुरुस्तीचा अधिकार) -
कलम 368 नुसार संविधानामध्ये बदल करण्याचा अधिकार दोन्ही सभागृहांना समान आहे. संविधान संशोधनासाठी प्रत्येक सभागृहाच्या एकूण सदस्याच्या बहुमताने व उपस्थित सदस्याच्या 2/3 बहुमताची आवश्यकता असते. संविधान संशोधनाबाबत राज्यसभा व लोकसभेमध्ये मतभेद झाल्यास संयुक्त बैठक बोलावली जात नाही.
थोडक्यात दोन्ही सभागृहाच्या 2/3 बहुमताने व राष्ट्रपतीच्या संमतीने संविधानामध्ये बदल करण्यात आला आहे.

5) निवडणुकीसंबंधीचा अधिकार :-
लोकसभा व राज्यसभेच्या निर्वाचित सदस्याला राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत मतदान करण्याचा अधिकार आहे. उपराष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत दोन्ही सभागृहाचे सर्व सदस्य मतदान करतात. तसेच त्यांना लोकसभेचा सभापती, उपसभापती व राज्यसभेचा उपसभापती निवडण्याचा अधिकारही आहे.

6) महाभियोगासंबंधीचा अधिकार -
भारताचा राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश यांच्यावर महाभियोगाचा खटला चालवून त्यांना पदच्यूत करण्याचा अधिकार संसदेच्या दोन्ही सभागृहाला आहे. त्यासाठी लोकसभा व राज्यसभेत 2/3 बहुमताची आवश्यकता असते.

राज्यसभेचे विशेषाधिकार -
ज्याप्रमाणे लोकसभेला अर्थविधेयक सर्वप्रथम आपल्या सभागृहामध्ये मांडण्याचा विशेषाधिकार

त्याप्रमाणे राज्यसभेलाही काही विशेषाधिकार आहेत.
i) उपराष्ट्रपतीवर महाभियोगाचा / पदच्युतीचा प्रस्ताव सर्वप्रथम राज्यसभेमध्ये मांडला जातो. लोकसभेमध्ये मांडता येत नाही.
ii) कलम २४९ नुसार राज्यसुचीतील एखादा विषय राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने महत्वाचा असल्यास त्यावर कायदा करण्याचा (विधेयक मांडण्याचा) सर्वप्रथम अधिकार राज्यसभेलाच आहे.
iii) कलम ३१२ नुसार नविन अखिल भारतीय सेवेची स्थापना करण्याचा अधिकार सर्वप्रथम राज्यसभेस आहे.
३. विविध प्रकारचे अधिकार व कार्ये राज्यसभेस पार पाडावी लागतात.

लोकसभा -

1) प्रस्तावना -

2) लोकसभेची रचना —

i) सदस्यसंख्या -

लोकसभेची सदस्यसंख्या 552 असते. त्यात 530 घटकराज्याचे व 20 केंद्रशासित प्रदेशाचे व 2 अँग्लोइंडियन जमातीचे प्रतिनिधी असतील. परंतु सध्या वर्तमानकाळात लोकसभेची सदस्यसंख्या 545 आहे. महाराष्ट्रातून 48 सदस्य लोकसभेसाठी निवडले जातात.

ii) प्रतिनिधीत्व

लोकसभा हे जनतेचे प्रतिनिधीत्व करणारे सभागृह आहे. लोकसभेची सदस्यसंख्या लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार निश्चित केली जाते. साधारणतः 10 लाख लोकसंख्येच्या पाठीमागे 1 प्रतिनिधी असे त्याचे प्रमाण ठरविण्यात आले आहे.

iii) निवडणूक -
लोकसभेच्या सदस्याची निवडणूक जनतेतर्फे प्रत्यक्षपणे गुप्त मतदान पद्धतीने प्रौढ मताधिकाराच्या आधारावर होते.

iv) पात्रता -
1) भारताचा नागरिक असावा.
2) त्याचे वय 25 वर्ष असावे.
3) तो सरकारी नोकरदार नसावा.
4) देशातील कोणत्याही संसदीय मतदार संघाच्या यादीमध्ये त्याचे नाव असावे.
5) संसदेने वेळोवेळी विहीत केलेल्या अटी त्याने पूर्ण केलेल्या असाव्यात.
6) तो वेडा, दिवाळखोर, परकीय नागरिक, दहशतवादी नसावा

v) कार्यकाल -
लोकसभेचा कार्यकाल व सदस्याचा कार्यकाल 5 वर्षाचा असतो. कार्यकाल पूर्ण होण्याच्या अगोदर पंतप्रधानाच्या विनंतीवरून लोकसभेचे विसर्जन करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे.

vi) राजीनामा व पदच्युती -
आपला कार्यकाल पूर्ण होण्याअगोदर राज्यसभा व लोकसभा सदस्याला स्वच्छेनुसार सभापतीकडे राजीनामा देता येतो. तसेच सभागृहाच्या परवानगीशिवाय सतत 60 दिवस अधिवेशन व बैठकीस अनुपस्थित राहिल्यास त्याचे सदस्यत्व आपोआप रद्द होते.

vii) गणसंख्या -
viii) वेतन / भत्ते -
ix) खासदार फंड -
x) शपथविधी

xi) आधिवेशन

xii) पदाधिकारी -

लोकसभेमध्ये अध्यक्ष व उपाध्यक्ष असे दोन पदाधिकारी असतात. संसदीय शासनव्यवस्थेमध्ये लोकसभेच्या सभापतीस महत्वाचे स्थान आहे. भारताने हे पद इंग्लडकडून स्विकारले आहे. सभापतीचे पद प्रतिष्ठेचे व निपक्षपातीपणाचे आहे. डिझरायल यांनी असे मत मांडले आहे की, सभापतीच्या किंवा स्पीकरच्या वस्त्राचा आवाज सभागृहातील गोंधळ, गडबड दूर करतो. यावरुन सभापतीच्या कार्याचे स्वरुप लक्षात येते. स्वातंत्र्यानंतर सर्वप्रथम गणेश वसुदेव नावळंकर यांनी सभापतीचे पद भुषविले आहे. तर राम.रा. आयंगर यांनी उपसभापतीचे पद भुषविले आहे. सध्या लोकसभेच्या सभापती म्हणून श्री. ओम. बिरला कार्यरत आहेत.

3) संविधानात्मक तरतूद -

(1) भारतीय संविधानाच्या पाचव्या भागातील कलम 93 ते 97 मध्ये लोकसभेच्या सभापती व उपसभापतीची तरतूद करण्यात आली आहे.

(2) निवड -

लोकसभेच्या सभापती व उपसभापतीची निवड लोकसभेचे सदस्य आपल्यामधूनच करतात. निवडीनंतर त्यांनी निपक्षपातीपणाने कार्य करावे अशी अपेक्षा असते.

(3) कार्यकाल -

लोकसभेच्या सभापतीचा कार्यकाल त्याच्या निवडीच्या दिवसापासून ते लोकसभेच्या विघटनानंतर नवनिर्वाचित लोकसभेच्या पहिल्या बैठकीपर्यंत असतो.

(4) राजीनामा व पदच्युती -

कार्यकाल पूर्ण होण्याअगोदर सभापती

उपसभापतीकडे व उपसभापती सभापतीकडे राजीनामा देऊ शकतो. तसेच उपसभापती 14 दिवसाच्या अगोदर लेखी सुचना देवून सभागृहामध्ये प्रस्ताव मांडून बहुमताच्या आधारावर त्यास पदच्युत करता येते.

⑤ वेतन आणि भत्ते -

सभापती व उपसभापती यांचे वेतन आणि भत्ते निश्चित करण्याचा अधिकार संसदेला आहे. मासिक वेतन, निःशुल्क निवास, प्रवास व इतर सुखसोई दिल्या जातात.

⑥ सभापतीचे अधिकार व कार्ये -

1) लोकसभेच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान स्विकारणे.
2) सभागृहामध्ये शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे.
3) लोकसभेची बैठक समाप्त करणे.
4) गणसंख्या किंवा कोरम पूर्ण झाला आहे किंवा नाही ते पाहणे.
5) सदस्यांना बोलण्याची परवानगी देणे.
6) गोंधळ घालणाऱ्या सदस्यांचे सदस्यत्व स्थगित करणे.
7) सभागृहामध्ये गोंधळ झाल्यास बैठक स्थगित किंवा तहकूब करणे.
8) संसद व राष्ट्रपती यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करणे.
9) एखादे विधेयक धन विधेयक आहे किंवा नाही हे ठरविणे.
10) विधेयकावर चर्चा घडवून आणणे
11) विधेयक मतास टाकणे.
12) समान मते पडल्यास निर्णायक मत देणे.
13) संमत झालेल्या विधेयकावर स्वाक्षरी करणे.
14) स्वाक्षरीनंतर ते विधेयक राज्यसभा किंवा राष्ट्रपतीकडे पाठविणे.
15) कामकाजांचे नियमन / संचलन करणे.
16) सदस्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे.

इत्यादी

लोकसभेचे अधिकार व कार्य-

1) कायदे विषयक अधिकार
2) अर्थविषयक अधिकार
3) शासनविषयक अधिकार
4) निवडणूक विषयक अधिकार
5) संविधान संशोधनाचा अधिकार
6) महाभियोगाचा अधिकार
7) इतर अधिकार-

i) जनतेच्या समस्या दूर करणे.
ii) देशामध्ये शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे
iii) आणीबाणीच्या घोषणेला मान्यता देणे.
iv) गुन्हेगाराची शिक्षा कमी करण्याचा अधिकार किंवा रद्द करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला असला तरी त्यास संसदेची स्विकृती घ्यावी लागते.

कायदा निर्मितीची प्रक्रीया-

प्रस्तावना-

कायदा म्हणजे नियम होय. किंवा संसदेने मान्य केलेल्या आणि राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी झालेल्या नियम म्हणजे कायदा होय. कायदा तयार करणे हे कायदेमंडळाचे प्रमुख कार्य आहे. संविधानाच्या कलम 107 ते कलम 117 मध्ये कायदा निर्मितीच्या प्रक्रीयेचा विचार करण्यात आलेला आहे. कायदा तयार करण्याच्या कच्च्या आराखडयाला विधेयक असे म्हणतात. विधेयकाचे सामान्य विधेयक आणि अर्थविधेयक असे दोन प्रकार पडतात.

i] अर्थविधेयक-

अर्थविधेयक हे सर्वप्रथम लोकसभेतच मांडले जाते. एखादे विधेयक अर्थविधेयक आहे की नाही हे ठरवण्या-चा अधिकार लोकसभेच्या सभापतीला असतो. अर्थविधेयक

कशाला म्हणावे ते संविधानाच्या कलम 110 मध्ये स्पष्ट करण्यात आले आहे. त्यानुसार कर, कर्ज, संचितनिधी, इत्यादी संबंधीच्या विधेयकांना किंवा जमाखर्चीसंबंधीच्या विधेयकाला धन विधेयक असे म्हणतात. धनविधेयक लोक-सभेमध्ये मंजूर झाल्यास ते राज्यसभेकडे पाठविले जाते. राज्यसभेला 14 दिवसाच्या आत त्यावर आपला नकार किंवा होकार द्यावा लागतो. धनविधेयकाबाबत लोकसभा आणि राज्यसभेमध्ये मतभेद निर्माण झाल्यास संयुक्त बैठक बोलावली जात नाही. धनविधेयकासाठी राष्ट्रपतीची संमती आवश्यक असते.

राष्ट्रपतीच्या संमतीनंतरच त्याचे कायद्यात रुपांतर होते.

ii) सामान्य विधेयक -

सामान्य विधेयकाचे ① सरकारी विधेयक आणि ② गैरसरकारी विधेयक / खाजगी विधेयक असे दोन प्रकार पडतात. विधेयक जर मंत्र्याकडून मांडण्यात आले असेल तर त्यास सरकारी विधेयक असे म्हणतात; आणि विधेयक संसदेच्या सदस्याकडून मांडले असेल तर त्यास गैरसरकारी किंवा खाजगी विधेयक असे म्हणतात. अर्थविधे-यक सोडून इतर सर्व विधेयकाचा समावेश सामान्य विधे-यकामध्ये होतो. काहींनी संविधान संशोधनाच्या विधेयक-ला विधेयकाचा वेगळा प्रकार म्हणले आहे. संविधान संशो-धकाच्या विधेयकाचा समावेश सामान्य विधेयकातच केला जातो.

सामान्य विधेयक संसदेच्या कोणत्याही सभागृहा-मध्ये मांडला येते. प्रत्येक सभागृहात तीन वाचन किंवा पाच अवस्था होतात.

i] प्रथम वाचन -

प्रथम वाचनाच्या वेळी विधेयक संबंधित सभागृहामध्ये प्रस्तुत केले जाते. व शीर्षक वाचून त्यातील

प्रमुख गोष्टींची माहिती सभागृहामध्ये होते. विधेयक प्रस्तुत करण्यापूर्वी सात दिवस अगोदर सभागृहाला सुचना दयावी लागते. पहिल्या वाचनाच्या वेळी वाद-विवाद, चर्चा होत नाही.

2] द्वितीय वाचन-

द्वितीय वाचनाच्या वेळी त्या विधेयकाच्या 'प्रति' सभागृहाच्या सर्व सदस्याला दिल्या जातात. द्वितीय वाचनाच्या वेळी

1) विधेयकावर लाबडतोब चर्चा करणे.
2) विधेयक प्रवर समितीकडे पाठविणे.
3) विधेयकावर जनमत घेणे.
4) विधेयकाला राज्यसभेच्या मान्यतेनंतर संयुक्त प्रवर समितीकडे पाठविणे

यापैकी एक निर्णय घेतला जातो. शक्यतो हे विधेयक प्रवर समितीकडे पाठविले जाते.

3] समिती अवस्था-

समिती अवस्थेमध्ये विधेयकावर सविस्तर कलमवार चर्चा होते. विधेयकाची सर्व माहिती गोळा केली जातो. विधेयकामध्ये दुरुस्ती केली जाते. व आपला अहवाल तयार करुन समितीच्या अध्यक्षाच्या स्वाक्षरीने संबंधित सभागृहाकडे पाठवला जातो.

4] समिती अहवाल / प्रतिवेधन अवस्था-

समितीकडून आलेल्या अहवालावर सभागृहात सविस्तरपणे कलमवार चर्चा होते. वादविवाद होतो. विधेयकाची ही अवस्था सर्वात महत्वाची असते. चर्चेनंतर काही कलमावर आवश्यकतेनुसार मतदान घेतले जाते. विधेयकाच्या प्रस्तावनेवर व शिर्षकावरही चर्चा होते.

5] तिसरे वाचन-
विधेयकाची ~~तृतीय~~ अंतीम अवस्था म्हणजे तृतीय वाचन होय. यावेळी त्याचे संपूर्ण वाचन केले जाते. काही दोष असतील तर दूर केले जातात. शब्दामध्ये फेरबदल केला जातो. औपचारिक दुरुस्त्या सुचविल्या जातात व शेवटी त्यावर मतदान घेतले जाते. बहुमताने ते विधेयक मान्य आल्यास सभागृहाच्या सभापती त्यावर स्वाक्षरी करुन दुस-या सभागृहाकडे पाठवतो.

II) दुस-या सभागृहाची संमती-
दुस-या सभागृहाकडे संबंधित विधेयक आल्यास दुस-या सभागृहमध्येही त्या विधेयकाचे तीन वाचन किंवा पाच अवस्था होतात. दुस-या सभागृहाने त्या विधेयकास मान्यता दिल्यास ते विधेयक राष्ट्रपतीच्या संमतीसाठी जाते.

III) राष्ट्रपतीची संमती-
विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर होण्यासाठी राष्ट्रपतीची संमती आवश्यक असते. दोन्ही सभागृहाने मंजूर केलेले विधेयक जेव्हा राष्ट्रपतीच्या संमतीसाठी येते तेव्हा त्यास राष्ट्रपती शक्यतो संमती देतो. परंतु राष्ट्रपतीला एका वेळा विधेयकाला नकार देण्याचा अधिकार आहे. दुस-यांदा ते विधेयक आहे त्या स्वरुपात किंवा बदल करुन आल्यास राष्ट्रपतीला मान्यता द्यावीच लागते.

अशाप्रकारे भारतामध्ये कायदा निर्मितीची प्रक्रीया पार पाडली जाते.